

Київський університет імені Тараса Шевченка

На правах рукопису

ДУДКА Раїса Анатоліївна

СУСПІЛЬНО-КУЛЬТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УКРАЇНИ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 50-х - НА ПОЧАТКУ 60-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Спеціальність 07.00.01 - історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1996

АВ 34.140

Дисертація в рукопис.

Робота виконана на кафедрі новітньої історії України Київського університету імені Тараса Шевченка.

Науковий керівник - доктор історичних наук, професор
Король В.Ю.

Офіційні опоненти - доктор історичних наук,
Шевченко Л.А.

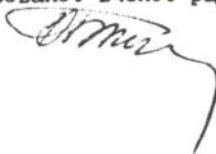
кандидат історичних наук, доцент
Конашевич А.П.

Провідна організація - Чернігівський державний педагогічний інститут ім. Т.Шевченка.

Захист відбудеться "18" березня 1996 року о 16 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д. ОІ. ОІ. 32. в Київському університеті імені Тараса Шевченка. /252017, м. Київ - 17, вул. Володимирська, 60, ауд. 349/.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Київського університету /вул. Володимирська, 58/.

Автореферат розіслано "17" березня 1996 року

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук  О.І.Божко

ЛНБ України ім.В.Стефаніка



00740252 (K)

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

Структура дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, додатків, списку використаних джерел та літератури.

Вступ. Актуальність теми. Актуальність теми обумовлена, насамперед, очевидним відставанням базових наукових розробок історико-соціологічних проблем радянського періоду в Україні - розробок як загального плану, так і конкретних, присвячених історії тих чи інших суспільних верств України радянської доби. Останнє повною мірою стосується і висвітлення історичної долі інтелігенції України, включаючи той її відрізок, який співпав з кризою тоталітарного режиму. Враховуючи ж специфіку ролі інтелігенції у всякому суспільстві, як акумулятора історичної долі свого народу, і водночас генератора нових цінностей, обраний нами хронологічний відрізок викликає особливий інтерес: адже суперечливі тенденції того часу наклали настільки сильне відбиття на ціннісні орієнтири, психологію та життєвий стиль інтелігенції України, що з їх глибинними наслідками доводиться зустрічатись і нині. Тим більше, що багато хто з представників того покоління інтелігенції і тепер беруть активну участь у громадському житті суспільства, формуючи його духовну палітру, партійно-політичний спектр та інше.

В більш вузькому плані пропонуване дослідження має допомогти і у вирішенні ще однієї актуальної проблеми - з'ясування суспільних механізмів відтворення вітчизняної культурно-історичної традиції, яка жила і збагачувалась навіть у найнесприятливіші часи. Адже за цією традицією стояли конкретні суспільні групи та історичні постаті, які рухали вперед культурний процес в Україні. До того ж, відповідний досвід, накопичений в часи хрущовської відлиги, далеко не втратив свого значення і нині, коли доводиться розв'язувати аналогічні проблеми /мовну, відтворення історичної

пам'яті тощо/, зустрічаючись при цьому зі схожими на минулі перешкодами. Тож звернення до цього досвіду на етапі розбудови незалежної української держави уявляється цілком обґрунтованим.

Виходячи з окресленої проблематики, об'єктом дослідження є суспільно-культурна ситуація в республіці в роки "відлиги". Предметом дослідження є основні форми та напрямки діяльності інтелігенції України.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з другої половини 50-х років, тобто від початку "хрущовської відлиги", який дав поштовх процесу певної лібералізації та демократизації суспільства, що дало змогу інтелігенції приступити до реабілітації незаконнорепресованих діячів української культури, розпочати кампанію по відродженню її національних особливостей та підвищенню культури мови, по активізації міжнародних культурних зв'язків тощо, до початку 60-х років, коли в республіці остаточно визначився поворот від лібералізації та демократизації до посилення авторитарних методів керівництва в республіці та репресивних заходів проти прогресивної інтелігенції.

Історіографія проблеми. Слід зазначити, що ті чи інші фрагменти обраної теми вже привертали до себе увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Проте, створений ними фонд монографічної та періодичної літератури сформувався переважно ще в другій половині 60-х - на початку 80-х років, в епоху "холодної війни" і жорсткого ідеологічного протистояння, а тому містить специфічні риси суспільствознавчої літератури тієї епохи.

Аналіз цих публікацій методологічно доцільно розпочати з праць радянських авторів, оскільки саме вони складали переважний потік публікацій, а відтак - і їхню спрямованість. Насамперед, це

фундаментальні узагальнюючі праці, що охоплюють великі хронологічні відрізки. Окремі вірні констатації та досить значні /хоч і тенденційно підібрані/ фактологічні матеріали позднюються зі схематичним переказом ідеологічних настанов партійного керівництва, елементами затушовування реальних протиріч тощо.^{1/}

Автори підводять підсумок розвитку української культури за роки радянської влади: наводять цифрові показники, розкривають взаємовплив і взаємозбагачення культур союзних республік, частково згадують про початий процес реабілітації. В кінці роблять висновки про переростання в республіці соціалістичної культури в комуністичну, дякуючи керівництву КПРС.

З урахуванням специфіки теми та політичної ситуації, в якій велась її розробка, окремої уваги заслуговують праці, присвячені саме партійному керівництву розвитком культури. Як і попередні, вони позначені рисами апологетики, свідомим акцентом на позитивних досягненнях, замовчуванням явних недоліків, ідеологічними "кліше". Проте осмислені з сучасних позицій, вони дають змогу багато в чому відтворити механізми партійно-державного контролю над

^{1/} Розвиток української культури за роки радянської влади. - К., 1967; Україна в період розгорнутого будівництва комунізму. Розквіт культури. - К., 1967; Україна за 50 років /1917-1967/. Статистичний довідник. - К., 1967; Шевченко Л.А. Розвиток української радянської культури в 1959-1965 р.р. - К., 1967; Шевченко Л.А. Повышение культурного уровня трудящихся в условиях развитого социализма. /на материалах УССР/. - К., 1985.

культурними процесами і зрозуміти логіку останніх.^{1/}

До цієї групи публікацій логічно примикають монографії і статті так званого контрпропагандистського спрямування, тобто суто ідеологічного. Спрощений виклад позиції опонента /а інколи її перекручення/, фронтальне відкидання його думок, рідкість аргументації /її часто підміняють цитуванням праць К.Маркса, Ф.Енгельса, В.Леніна та тодішніх партійних керівників/, апологетика існуючого стану речей - все це загалом притаманне літературі подібного плану.^{2/}

Поскільки в той період в СРСР було неможливим жодним друкованим словом згадувати про існуючі національні проблеми, то саме з літератури критичного плану ми дізнаємося про вихід досліджень з цих проблем за кордоном.

Існує ряд конкретно-соціологічних публікацій, присвячених тим

1/ Овчаренко П.А. Деятельность КПСС по руководству народным образованием и культурой /на материалах УССР/. Учебное пособие по теме "Духовная культура советского общества". - Одесса, 1971; Украинцев В. КПСС - организатор революционного преобразования высшей школы. - М., 1963; Гайворонюк В. Деятельность Компартии Украины по развитию культурных связей УССР с европейскими социалистическими странами /1956-1965 г.г./. - Львов, 1970.

2/ Добрускін М.Е. Несостоятельность антикоммунистических концепций роли советской интеллигенции. - К., 1983; Варварцев Н.И. Национализм в обличье советологии. /Критика современной буржуазной историографии Украины/. - К., 1984; Ткаченко В.Н. Критика буржуазных фальсификаций развития культуры Украинской ССР. - К., 1984; Добрускін М.Є. Радянська інтелігенція і націоналістичні фальсифікатори // УІЖ. - 1974. - № 2.

чи іншим проблемам формування української інтелігенції,^{1/} а також цілий ряд робіт, які показують історію формування наукових кадрів республіки в названий період та історію окремих вузів її.^{2/}

В дослідженнях про активізацію міжнародних культурних зв'язків України поруч з названими успіхами в цьому процесі зустрічаються труднощі, які виникали при цьому: обмеженість їх, планування і керівництво з Москви тощо.^{3/}

1/ Лутченко А.И. Создание инженерно-технических кадров в годы построения социализма в СССР, 1926-1958 г.г. - Минск, 1973; Пучко О.А. Развитие вищої технічної освіти в Українській РСР в роки четвертої п'ятирічки // УІЖ. - 1975. - № 3; Петренко В.С. О подготовке сельскохозяйственных кадров на Украине /1946-1965 г.г./ // История СССР. - 1969. - № 4; Ходячий Ф.З. Организаторская работа коммунистов Украины по укреплению колхозов специалистами сельского хозяйства /1953-1959 г.г./ Из истории борьбы КПСС за формирование кадров советской интеллигенции в период строительства социализма. - Л., 1966; Беляев Е.А., Дубинкин Б.Г. Рост численности научных кадров в союзных республиках /1917-1970 г.г./ // История СССР. - 1972. - № 5.

2/ Вища школа Української РСР за 50 років: В 2-х частинах. - К., 1968, ч. 2; Король В.Ю. Сила великої дружби. - К., 1965; Курносов Ю.О., Бондар А.Г. У навчанні та праці. Підготовка кадрів інтелігенції в УРСР. - К., 1964; Чуткерашвили Е.В. Развитие высшего образования в СССР. - М., 1961; Очерки истории высшего медицинского образования и научных кадров на Украине. - К., 1965; Історія Академії наук Української РСР: В 2-х кн. - К., 1967; Історія Київського університету, 1834-1959 р.р. - К., 1959.

3/ Гайворонюк В.А. Деятельность Компартии Украины по развитию культурных связей УССР с европейскими социалистическими странами /1956-1965 г.г./ - Львов, 1970; Іваницький М.Н. Братерські зв'язки і співробітництво Радянської України з країнами народної демократії. - К., 1957; Островерхий І.І. Нашій дружбі міцніти. - К., 1964; Колосова К.А. Міжнародні культурні зв'язки України. - К., 1965; Духовний розквіт українського народу. - К., 1972; Україна і зарубіжний світ. - К., 1970.

Всі ці та нижче названі публікації містять досить багатий фактичний матеріал, що відображає механізм відтворення інтелігенції як соціальної категорії, проблеми і напрямки їх діяльності. Однак, зі зрозумілих причин поза полем зору цих авторів залишились ті аспекти теми, що пов'язані з реальними духовними процесами в радянському суспільстві, а також проблема суспільно-політичного структурування інтелігенції України.^{1/}

Останнім часом увагу наукової громадськості привернула література дисидентів.^{2/} Віддаючи належне громадянській мужності авторів, враховуючи цінність цих публікацій як історичного джерела, слід водночас мати на увазі, що останні все таки відносяться до жанру публіцистики, чим і диктується відповідне до них ставлення. Так, робота І.Дзюби була написана ще у 1965 р., з 1968 р. друкувалась за кордоном різними мовами, а у нас вийшла аж у 1990 р. В роботі висвітлюються проблеми національного, економічного та культурного розвитку України.

Проблеми репресій проти української інтелігенції піднімають в своїх спогадах та збірниках матеріалів Л.Лук'яненко, В.Чорновіл,

1/ Курносів Ю.О. Інтелігенція Української РСР і науково-технічний прогрес /1959-1970 р.р./. - К., 1975; Його ж. Роль інтелігенції України в комуністичному вихованні трудящих /1959-1965 р.р./. - К., 1968; Шокалюк А.И. На принципах інтернаціоналізму: підготовка кадрів національної інтелігенції в СССР, 1951-1958 г.г. - Львів, 1981.

2/ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? // Вітчизна. - 1990. - №№ 5, 6, 7, 8; Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників. - К., 1991; Сверстюк Є. Блудні сини України. - К., 1993; Не відлюбив свою тривогу ранню... Василь Стус - поет і людина. - К., 1993; Чорновіл В. Лихо з розуму. /Портрети двадцяти "злочинців"/. Збірник матеріалів уклад В.Чорновіл. - Львів, 1991; Його ж. Я нічого у вас не прошу. Лист В.Чорновола до секретаря ЦК КПУ П.Ю.Шелеста. - Торонто, 1968.

С.Сверстюк та інші дисиденти.

Сказане вище стосовно радянської історіографії даної теми повною мірою стосується і праць представників зарубіжного українознавства. Тиск ідеології антикомунізму, поєднаний з впливами націоналістичних стереотипів, схематизмом аналізу та обмеженістю джерел здебільшого ставали на заваді висвітлення реальних процесів культурного розвитку УРСР в 50-60 р.р. Надмірні акценти на негативних явищах цих процесів, посилена увага до етнічних особливостей та теми опору радянській системі, примітивізована інтерпретація складної взаємодії української культури з рештою культур /особливо російською/ поряд з численними пропагандистськими трафаретами - примітні риси таких публікацій. Елементи справді наукового аналізу в них рідкість.^{1/}

Зарубіжні видавництва публікували багато матеріалів по темі, які на Батьківщині надрукувати було неможливо. Так, інформацію про арешти інтелігенції та судові процеси над ними містить збірник документального характеру "Українська інтелігенція під судом КДБ". Водночас, не можна не помітити того, що принципи відбору матеріалів до нього і їхній зміст лежать у руслі домінуючих у той час на Заході історіографічних та ідеологічних тенденцій. Теж саме можна сказати про трьохтомник "Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті", опублікований видавництвом "Сучасність".^{2/}

^{1/} В обороні української культури і народу. Збірник матеріалів наукової конференції КНІШ. - Торонто, 1966; Перший світовий конгрес вільних українців. - Вінніпег-Нью-Йорк-Лондон, 1969; Два етапи: Матеріали п'ятого і шостого великих зборів українських націоналістів. - Наклади ОУН. - 1966.

^{2/} Українська інтелігенція під судом КДБ. Матеріали з процесів Б.Чорновола, М.Масютка, М.Озерного та ін. - Мюнхен, 1970; Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. - Мюнхен, 1983.

Окремі аналітичні розробки, що вийшли на Заході з-під пера дисидентів в цілому теж не виходять з даного історіографічного ряду, хоча і становлять специфічну частину останнього - свою інформативною базою, живим психологічним стереотипом "жертвовного протистояння" правлячому режимові. Найхарактерніший приклад літератури такого плану - книга Л.Алексєєвої, активної учасниці російського правозахисного руху.^{1/} Їй вдалось, спираючись на власний досвід і знання, документи самвидаву, зокрема, матеріали москвського самвидавчого журналу "Хроника текущих событий", написати найкращу з точки зору інформативності книгу про рух опору і інакомислення в СРСР, перший розділ якої присвячений українському національному рухові. Окремі фактологічні неточності і не зовсім коректні висновки викликані браком інформації, не знижують цінності цього дослідження. При всьому цьому в книзі малопомітні проблеми культурницької діяльності інтелігенції, та вона і не мала це за мету, на яких зосереджується увага дисертації.

Перспективи подальшої розробки теми пов'язані з її звільненням від ідеологічного тиску, залученням до наукового обігу нових джерел /переважно архівних/, впровадженням сучасної методології та методики історико-соціологічних досліджень. Показово, що останнім часом з'явилися солідні праці, які знаменують початок "наукового прориву" в цьому напрямку вивчення теми.^{2/}

Оцінюючи їх загалом позитивно, можна водночас відмітити, що

^{1/} Алексєєва Л.М. История инакомыслия в СССР. Новый период. - Вильнюс: М., 1992.

^{2/} Зайцев Ю. Дисиденти: опозиційний рух 60-80-х р.р. / Сторінки історії України ХХ ст. - К., 1992; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. - К., 1995; Курносів Ю.О. Інакомислення в Україні /60-ті - перша пол. 80-х р.р. ХХ ст./ - К., 1994.

увага цих авторів зосереджена, головним чином, на політичних аспектах діяльності інтелігенції доби "відлиги". До того ж йдеться про ту її частину, яка започаткувала рух опору радянській системі. Але дещо в "тіні" опинився інший аспект, пов'язаний з культуротворчою роллю інтелігенції. Його відносно самостійне значення підкреслюється і тією обставиною, що в національно-культурницькій діяльності брали активну участь і ті прошарки інтелігенції, котрі цілком лояльно ставились до системи влади, її структур та світоглядних цінностей.

Мета дисертації полягає в проведенні комплексного аналізу основних форм та напрямків діяльності інтелігенції України в залежності від політичної ситуації в республіці. Для реалізації цієї мети дослідником були поставлені такі завдання:

- дослідити провідні історичні фактори, які зумовили культурний розвиток республіки в середині 50-х - на початку 60-х років;
- з'ясувати механізм, стиль та спрямованість партійно-державного керівництва культурною сферою в цей період, докладно висвітлити його соціальний аспект - політику щодо інтелігенції;
- розкрити внутрішні процеси в середовищі інтелігенції України породжені суперечливими факторами хрущовської "відлиги";
- проаналізувати основні напрямки суспільно-культурної діяльності інтелігенції України в цей період;
- дати об'єктивну, науково-обгрунтовану оцінку суспільної ролі інтелігенції та наслідків цієї діяльності.

Методологічною основою дисертації являються загальні принципи історико-соціологічних досліджень, що базуються на поєднанні об'єктивності, всебічності та конкретності аналізу предмету дослідження у загальному контексті культурно-цивілізаційних оцінок історичного розвитку України. Автор намагалась при цьому уникнути

тиску ідеологічних чинників. Вищезазначеними міркуваннями продиктовані і запропоновані в дисертації підходи до критики джерел.

Джерельна база дисертації ділиться на такі блоки: джерела, що вже опубліковані. Перш за все, сюди відноситься збірник документів "Культурне будівництво в УРСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду. 1917-1960 р.р.", який вийшов у двох томах у 1960-1961 р.р. В ньому яскраво демонструється керівна роль КПРС у розвитку культури. Частина документів міститься в вищезгаданих збірниках матеріалів, укладених В.Чорноволом, та мюнхенських виданнях: "Українська інтелігенція під судом КДБ" і "Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті".

Найважливіший блок джерел - матеріали з архівів України, більшість яких вперше вводиться до наукового обігу. Поскільки культурна сфера і інтелігенція були "інструментами" в руках КПРС для ідеологізації населення республіки, то найбільше матеріалів по темі міститься в партархівах: центральному /ЦДАГО/ та партархіві Київської області /ДАКО/. В першому фонді ЦДАГО, фонді ЦК КПУ, в описах ЗІ /несекретні справи секретаріату ЦК КПУ/ та 24 /секретна частина/ зберігаються матеріали по питаннях пропаганди, агітації, розвитку науки, освіти, літератури, мистецтва та видавництва, які дають значну інформацію про суспільно-культурну діяльність інтелігенції та реакцію на неї системи. Відображають встановлений в той час стиль і механізм партійного керівництва творчою інтелігенцією протоколи засідань парткомів та партійних зборів Спілки письменників /ф. 28/, художників /ф. 1711/ та композиторів України /ф. 1778/, що зберігаються в ДАКО. У першому фонді цього архіву зберігаються документи Київського міськкому КПУ, які теж містять ідентичну інформацію.

Як керував розвитком культури уряд республіки можна простежи-

ти по наказах та розпорядженням міністрів культури СРСР та УРСР, а також по постановам Ради Міністрів УРСР. Всі документи зберігаються у Центральному державному архіві органів влади України - ЦДАВО /ф. 5116/.

Виходячи з того, що найбільшу активність в період "відлиги" проявили українські літератори, автор в архіві-музеї літератури і мистецтва України опрацювала фонд 590, де зберігаються протоколи зборів Спілки письменників України, засідання Президії СРПУ, накази Секретаріату СРПУ, постанови Ради Міністрів СРСР та УРСР з питань діяльності СРПУ, листування СРПУ з міністерствами, з ЦК КПУ, Спілкою письменників СРСР, з країнами демократії у видавничих справах, з обкомами тощо, а також протоколи засідань Секції поезії, Секції критики, Секції перекладів тощо.

Найбільшу інформацію по третьому розділу дисертації містить архів Служби безпеки України /Архів СБУ/. На жаль автор змогла познайомитись з слідчими справами лише двох дисидентів: І.М.Дзюби /справа № 55/ та Є.О.Сверстюка /справа № 50/.

Останній блок джерельних матеріалів подають публікації періодичних видань, особливо - в новітніх вітчизняних та зарубіжних.^{1/}

^{1/} Курносів Ю.О. Соціально-політичний розвиток УРСР у 50-х - перша половина 60-х р.р. // Укр. істор. журн. - 1990. - № 5; Данко О. Сучасний стан української історичної науки та суспільно-політичних дисциплін // Сучасність. - 1962. - № 6; Соловей Д. Декада української літератури і мистецтва в Москві. // Вільна Україна. - 1961. - Зб. ч. 30; Дзюба І. Вільний за самого себе: Життєвий шлях українського поета Василя Симоненка, 1936-1964 р.р. // Наука і культура. Україна. - К., 1989. - Вип. 23; Коцюк В. ...І не набрався скверни. /Про Левка Лук'яненка/. // Україна. - 1990. - № 39; Лук'яненко Л. Життєпис. // Вітчизна. - 1992. - № 1; Стус В. Автобіографія // Філософська і соціологічна думка. - 1990. - № 2 тощо.

Підсумовуючи сказане вище, можна зробити висновок про наявність досить широкої та різноманітної джерельної бази для історичних досліджень з названої теми, хоч і не всі її потенційно важливі компоненти відкриті для вільного ознайомлення дослідниками.

Наукова новизна дисертації полягає, насамперед, у тому, що у ній вперше робиться спроба комплексного аналізу суспільно-культурної діяльності інтелігенції України на цьому рубіжному історичному етапі. Не меншою мірою вона пов'язана і з впровадженням сучасної методології науково-історичного аналізу та залученням до наукового обігу нових джерел /переважно архівних/ поряд з новою інтерпретацією уже відомих. Останнє дозволяє зробити ряд нових висновків та висловити практичні рекомендації, що пропонуються нижче.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що зроблені в ній висновки та фактологічний матеріал можуть бути використані при написанні наукових праць з історії України, читанні лекційних та спеціальних курсів.

На захист виносяться такі положення:

- в результаті лібералізації та демократизації радянського суспільства в період хрущовської "відлиги" інтелігенція УРСР отримала можливість розпочати діяльність по відродженню і збереженню національних культурних надбань;

- в силу надмірної заідеологізованості усіх галузей культури і панування компартійного керівництва над всіма сферами життя в країні, ця діяльність натикалась на ряд перешкод;

- виходячи з різних ідеологічних переконань і світоглядних цінностей, інтелігенція республіки ділилась на наступні групи: культурну еліту, опозиційну до існуючого в країні режиму та соціально-

пасивну - відповідно до цього поділу вони і діяли;

- натхненна прогресивними змінами в суспільстві інтелігенція переживала творчий підйом, особливо молодь, яка відходила від методу соцреалізму і компартійних "кліше", шукаючи нові форми, одночасно оберігаючи національну культурну спадщину;

- на цьому ґрунті культурницького руху новаторства та відродження виникає новий рух опору існуючому режимові, ненасильницький, опозиційний - дисиденство;

- з припиненням демократизації та лібералізації поширюються авторитарні методи керівництва культурою, репресії проти інакомислячих.

Апробація дослідження: Результати дослідження апробовані у доповідях на VI Всеукраїнській конференції з історичного краєзнавства у м. Луцьку /вересень-жовтень 1993 р./, конференції, присвяченій 100-річчю Ніжинського історико-філологічного товариства у м. Ніжині /квітень 1994 р./.

У першому розділі "Українська національна ідея в контексті політичного, економічного та культурного розвитку республіки" називаються зміни в політичному, економічному та культурному житті республіки і аналізуються наслідки, викликані цими змінами. Поскільки лібералізація та демократизація радянського суспільства з приходом до влади М.Хрущова здійснювалась частково і непослідовно, то і результати були малоєфективними: республіка залишалась в Союзі на провінційних правах з обмеженою місцевою владою. Багатобічний початок "відлиги" не приніс очікуваних результатів, але розбудив до дії свідомі сили суспільства. Такими силами була опозиційно настроєна інтелігенція. Особливо її хвилювала складна ситуація в національному питанні, зокрема, прогресуюча русифікація республіки та проблеми в сфері культури. Не знецінюючи ті досяг-

нення в культурному розвитку за післявоєнний період /в республіці функціонувало 34,6 тис. загальноосвітніх шкіл, де працювало 400,7 тис. учителів; для різних галузей народного господарства було підготовлено 534,4 тис. спеціалістів з вищою освітою; в республіці діяли 833 наукові установи з 94 тис. науковців, 26509 клубні установи, 29265 масові бібліотеки тощо/, слід відмітити, що українська культура переживала складні часи. Проаналізувавши ситуацію в країні, автор прийшла до висновку, що ці труднощі були викликані відведеною їй винятково важливою роллю в ідеологічній пропаганді компартії, а це шкодило творчим силам республіки. Так само обмежував свободу творчості пануючий тоді метод соціалістичного реалізму. Безперечно, багато талановитих творів були написані саме цим методом, але, перетворений в догму, він часто заважав творчим пошукам. Митцям та літераторам не дозволялись ніякі новаторства. Всіх, хто порушував це правило /А.Малишко, Л.Костенко, І.Драч, Л.Первомайський та ін./, всіляко переслідували, клеймували "абстракціоністами, індивідуалістами, прислужниками ворожого Заходу" тощо.

Щоб уникнути інакомислення владодержці посилювали ідейно-виховну роботу, починаючи її зі школи. В вузах збільшували кількість суспільних дисциплін /історія КНРС, марксистсько-ленінська філософія, етика, естетика тощо/, а також продовжували в республіці активну боротьбу з "українським буржуазним націоналізмом".

Особливу тривогу викликала у інтелігенції нова програма партії 1961 р., яка ставила найближчим завданням формування "радянського народу" та "інтернаціональної культури" і міроприємства, пов'язані з втіленням їх у життя - широкого розгортання в країні процес русифікації, який шкодив розвитку української культури, а так само і українському народові.

Дослідивши архівні фонди та публікації, автор виділяє кілька каналів русифікації республіки: ведення офіційної державної, партійної, комсомольської та профспілкової документації; навчання в більшості учбових закладів та виховання в більшості міських садочків; служба в армії; робота більшості культурно-освітніх осередків; видавництво друкованої продукції.

Автор приходить до висновку, що утисків зазнавали саме національні особливості, тому становище української мови, культури, загалом, а відтак і самої нації в середині ХХ століття було незадовільним. Підтвердженням можуть слугувати кілька показників: з усіх існуючих шкіл республіки навчання українською мовою велось лише в 30%; з надрукованих у 1966 р. 3021 примірників книг українською мовою було лише 40% тощо. Тому саме національна ідея посідала перше місце в творчості і діяльності інтелігенції України.

У другому розділі "Основні напрямки та форми суспільно-культурної діяльності інтелігенції України" визначені і охарактеризовані основні напрямки і форми діяльності інтелігенції республіки. Одним з вагомих можна назвати такий напрямок діяльності, як участь в процесі реабілітації незаконнорепресованих діячів культури УРСР. На жаль, цей процес був обмеженим і непослідовним, тому поза ним залишились ті, кому приписували "український буржуазний націоналізм", чи був пов'язаний з націонал-комунізмом: М.Бойчук, М.Зеров, М.Хвильовий, О.Щумський та інші. Частково реабілітували таких діячів як В.Бинниченко, О.Олесь та інші, бо влада не приймала їхню громадську позицію, а звідси - і частину творів. Старанно "просіювала" цензура і творчість М.Куліша та Ю.Яновського.

Колеги домагалися, щоб реабілітованим і їхнім сім'ям призначали гонорари за надруковані і поставлені в театрах твори, а окремим сім'ям виплачували пенсії.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

Дослідивши фактичний матеріал, автор відзначає покращення видавничої справи, дякуючи намаганням прогресивної інтелігенції: у 1956 р. було відновлено Державне видавництво дитячої літератури, підготовлені і видані ряд нових суспільних і наукових журналів тощо. Взагалі з початком "відлиги" всі республіканські видавництва збільшили свій тираж, але з її згортанням відбувається його падіння: так, журнал "Вітчизна" у 1958 р. виходив тиражем 24 тис. примірників, а у 1963 р. - 15,265 тис.

Турбував інтелігенцію незадовільний стан видавництва музичної та мистецької літератури, деяких наукових журналів і таке інше.

Не зовсім вдало проходила в республіці гуманізація науки і освіти, але вина за це, в основному, лягав на плечі республіканських органів влади.

Автор показує, що плідно попрацювали кіно- і телемітці республіки: було збільшено випуск фільмів до 16-20 в рік, почала працювати з 1957 р. нова кіностудія - Ялтинська, у 1961 р. для жителів м. Києва ввели другу програму телепередач, фільми зняті в Україні займали призові місця на різних престижних фестивалях тощо.

Використовуючи архівні та друковані матеріали в роботі показана активізація співробітництва інтелігенції УРСР з зарубіжними та союзними колегами. Цю правду, вона проходила не без ускладнень.

Та найяскравіше проявилась громадська позиція інтелігенції у вирішенні таких питань, як підвищення статусу української мови в республіці, захист і збереження національних особливостей української культури, культурної спадщини. В дисертації підкреслюється, що саме ці елементи культурницького руху в 50-ті - на початку 60-х років в Україні привели до зародження правозахисного руху опору інтелігенції - дисиденства.

Третій розділ має назву "Інтелігенція України за умов посилення авторитарних тенденцій в культурній політиці КПУ та уряду" і висвітлює питання посилення репресій союзного та республіканського керівництва проти інтелігенції республіки в названий період та реакцію на таке посилення самої інтелігенції.

В роботі досліджено міри покарання проти інакомислячих: від адміністративних переслідувань до таборів суворого режиму. Так, наприклад, забороняли друкувати певні твори в республіці, тому вони виходили самвидавом та за кордоном /так, у 1965 р. було заборонено збірку поезій "Зимові дерева" В.Стуса, яка у 1970 р. вийшла у Лондоні/. Знімали з репертуару п'єси та фільми опальних авторів, знищили вітраж-роботу художників-шістдесятників А.Горської, Л.Семикіної, Г.Севрук та О.Заливахи, спалили українку в ЦНБ у 1964 р. тощо. Поведінку опозиціонерів розглядали на партзборах творчих спілок, проводили партійні та адміністративні стягнення, а деякого обробляли в ідеологічних структурах КПУ та КДБ.

Першим могутнім ударом по українській інтелігенції в період "відлиги" були арешти і розправа над групою Левка Лук'яненка у 1961 р. Наступний погром вчинили у 1965 р., коли заарештували близько 30 викладачів, літераторів, науковців: Я.Геврич, І.Гель, О.Заливаха, Є.Кузнєцова, В.Мороз, брати Горині, М.Осадчий та інші.

Більшість з них були засуджені за статтею 62 частина I КК УРСР, тобто за антирадянську агітацію і пропаганду. Ця стаття була сама протизаконною, тому що суперечила Конституції СРСР /ст. 125/, протизаконними були і закриті суди, де оголошувався вирок.

Тяжке перебування в Мордовських таборах завдало великої шкоди здоров'ю та творчому потенціалу засуджених, а тим самим і україн-

ській культурі загалом.

Автор, аналізуючи ситуацію в республіці, відзначає, що колеги покараних на волі по-різному відреагували на ці події: дехто благословляв і виправдовував арешти /О.Лопухов - один із керівників Спілки художників, Н.Ужвій - Голова українського театрального Товариства та інші/, більшість не втручалась в події, а передова інтелігенція - протестувала. Перша акція проти арештів відбулась відразу - 4 вересня 1965 р. в кінотеатрі "Україна" під час прем'єри фільму С.Параджанова "Тіні забутих предків", що викликало нові арешти: В.Чорновола, С.Караванського, інших. Ціла кампанія переслідувань була організована проти одного з найвідоміших опозиціонерів - І.Дзюби, автора популярної самвидавчої роботи "Інтернаціоналізм чи русифікація?", написаної після арештів, тощо.

Проте, виходячи з відомих подальших подій в республіці, автор приходиться до висновку, що ці переслідування були неспроможні зупинити рух шестидесятників і закономірно породжували нові форми морального опору системі, такі як: колективні клопотання, створення фондів матеріальної допомоги потерпілим, а в окремих випадках і нових нелегальних осередків зразка Клубу творчої молоді. А головне: шестидесятники стали інтелектуально-духовним підґрунтям подальшого руху опору в республіці.

У висновках дисертації підведені підсумки, показана еволюція діяльності інтелігенції від початку "відлиги" до її згорання, подані практичні рекомендації.

Процеси часткової демократизації суспільства, певного пом'якшення адміністративного контролю над культурною сферою, подолання деяких найбільш одіозних сторін політики централізації влади та русифікації національних республік, притаманні хрущовським реформам, надали поштовх, незалежно від волі партійного керівництва,

незворотнім суспільним змінам в УРСР. Органічною частиною цих змін стали якісно нові явища в середовищі інтелігенції: її творчий підйом, суспільна активізація, початок внутрішньої диференціації на базі світоглядних цінностей взагалі, ставлення до національно-культурних надбань, зокрема. Саме завдяки активній позиції інтелігенції України вдалося добитись значних позитивних змін у таких галузях, як видавнича справа, кіномистецтво, музично-театральне мистецтво. Значно обновилися зміст літературно-художніх публікацій, вдалося добитись позитивних змін в мовній сфері, а також започаткувати процес реабілітації репресованих діячів національної культури. А все це разом взяте, в свою чергу, стало каталізатором національного самоусвідомлення українського суспільства та й самоусвідомлення самою інтелігенцією своєї ролі у цьому суспільстві.

На базі нової ситуації, яка склалася в духовному житті України, стало неминучим структурування інтелігенції, виділення в ній найбільш активних та новаторськи мислячих груп, які поступово висувалися на роль першорухія демократичного оновлення як культури, так і суспільно-політичних відносин. Стоячи переважною мірою на ґрунті цінностей радянської системи, вони, однак, добивалися послідовного втілення проголошених "зверху" перетворень, повної реабілітації незаконнорепресованих, подолання наслідків політики русифікації, підняття суспільного статусу та престижу української мови, національно-культурних надбань українського народу взагалі. Така діяльність на певному етапі приходила в суперечність із спрямуванням, стилем та механізмами партійно-державного контролю над культурно-ідеологічною сферою. Факти свідчать про те, що вони не зазнали принципових змін, а після 22 з'їзду КПРС стали значно жорстокішими. По республіці прокотилася нова хвиля арештів найак-

тивнішої опозиційної інтелігенції. Її відповіддю став рух морального опору системі у різних формах. Найрадикальнішою ланкою цього руху опору стало так зване дисидентство, яке започаткувало політичну опозицію владним структурам.

Аналіз історичного матеріалу по даній темі дозволяє зробити такі практичні рекомендації:

- не відпускаючи розвиток культури на самоплив, держава мусить розробити таку систему керівництва цією сферою, яка буде підтримувати і заохочувати всі творчі шукання, щоб якнайповніше розкривались національні таланти і зростав загальний культурний рівень населення, забезпечувалась свобода дій і гарантувалась матеріальна підтримка;

- співіснування інтернаціонального і національного завжди буде присутнє у будь-якій культурі. Влада не має права віддавати перевагу тому чи іншому елементу, а мусить підтримувати обидва, щоб вони, не перекриваючи один одного, сприяли кращому розвитку всіх національних культур в державі;

- необхідно припинити штучне протиставлення російської та української культури в державі, тому що воно уже привело до того, що багато талановитих людей змушені покидати Україну;

- вирішення мовного питання вимагає величезної делікатності і послідовності, щоб не постраждало населення, яке спілкується іншими мовами, та не втратились їхні професійні здібності.

Головне завдання, що стоїть сьогодні перед керівництвом держави і інтелігенцією, зокрема, полягає у піднятті нашої країни та культури на належний рівень; сприянні повноцінному розвитку всіх націй, що населяють Україну, та їхніх культур. Інтелігенція разом з іншими верствами суспільства мусить допомогти вивести державу з кризи і дати світу неперевершені шедеври української культури.

Основний зміст дисертації викладений в наступних публікаціях:

1. Суспільно-культурна діяльність української інтелігенції в середині 50-х - середині 60-х років ХХ ст. // Тези доповідей і повідомлень на 6 Всеукраїнській конференції з історичного краєзнавства. - Луцьк, 1993. - 0,07 д.а.

2. До питання розвитку української культури середини ХХ ст. - Деп. в Укр. ІНТЕІ - № І7-94 від 13 січня 1994 р. - І,12 д.а.

3. До питання розвитку культури в м. Ніжині /1955-1965 р.р./ // Тези і матеріали конференції "До 100-річчя Ніжинського історико-філологічного товариства". - Ніжин, 1994. - 0,13 д.а.

4. Основні форми та напрямки суспільної та культурної діяльності інтелігенції України у др. пол. 50-х - на поч. 60-х років ХХ ст. - Деп. в Укр. ІНТЕІ - № 2606-УК 95 від 5 грудня 1995 р. - І,87 д.а.

5. До проблеми розвитку української культури 50-60-х років ХХ століття // Вісник Київського університету. Історія. - 1995. - Вип. 33. - С. 170-180./в співавторстві/

Дудка Р.А. Общественно - культурная деятельность интеллигенции Украины во второй половине 50-х - в начале 60-х годов XX века.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 - История Украины, Киевский университет имени Тараса Шевченко, Киев, 1995.

Диссертация является рукописью. В работе комплексно исследован процесс активизации жизнедеятельности интеллигенции Украины в период "хрущевской оттепели", который стал возможен благодаря частичной демократизации и либерализации общества.

С начала 60-х годов в советском обществе прослеживается усиление административно-авторитарных методов управления. Это негативно отражается на развитии культуры и деятельности интеллигенции. Значительный вред принесли аресты той ее части, которая выступала носителем и защитником украинской национальной идеи.

Dudka R.A. Social and cultural activity of the Ukrainian intellectuals in the late fifties and early sixties of the XXth century.

Dissertation presented to acquire candidate degree in history, speciality 07.00.01 - History of Ukraine, Kyiv Shevchenko University, Kyiv, 1995.

The dissertation is presented as a manuscript. The thesis deals with all the aspects of the rise of the activity of the Ukrainian intellectuals in the period of "Chrushchov thaw" which was a result of partial democratisation and liberalisation of society.

The early sixties saw a shift to the administrative and authoritarian methods of government. It negatively influenced the development of culture and hampered the activity of the Ukrainian intellectuals, especially the imprisonment of these representatives who were exponents and supporters of the Ukrainian national idea.

Підписано до друку 16.02.96р. Формат 60x84/16
Папір розмнож.апаратів. Фс.друк.
Умовно-друк.арк. 1.0. Обліково-видавн.арк.0.8.
Замовл. 14. Тираж 100.
Ротапринт НДПІ ім.М.В.Гоголя
м.Ніжин, Крапив"янського, 2.

444396

AB 34.140